

Cəfər CABBARLI - 120

CƏFƏR CABBARLI DRAMATURGIYASI:
MİLLİLİYİN HƏQİQƏTLƏRİ, SİNFİLİYİN İLLÜZİYALARITəyyar SALAMOĞLU,
professor

I məqalə

CABBARLI DRAMATURGIYA-
SI: NƏZƏR NÖQTƏLƏRİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simalarından biri, heç şübhəsiz ki, Cəfər Cabbarlıdır. Onun yaradıcılığı bütövlükdə sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının, eyni zamanda müstəqillik dövrü elmi düşüncəsinin diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Nazim, M.Arif, Ə.Sultanlı, M.Əlioğlu, V.Osmanlı, Y.Qarayev, R.Əliyev, T.Məmməd, B.Əhmədov, R.Əhmədov və b. tədqiqatçılar onun yaradıcılığını müxtəlif istiqamətlərdən elmi təhlil obyektinə çevirmişlər. Ədəbiyyatşünaslığımızın cabbarlışünaslıq qolu bu gün də - müstəqillik dövründə də irəliyə doğru hərəkətdədir. Müstəqillik dövründə Cabbarlı irsinin tədqiqində prof. A.Rüstəmlinin xüsusi əməyi olduğunu qeyd etməliyik. Xüsusən onun Cabbarlının həyatı, əsərlərinin nəşri istiqamətindəki boşluqların doldurulmasında, təhriflərin aradan qaldırılmasında müstəsna əməyini vurğulamaq lazım gəlir.

Tədqiqatlarda da səsləndiriləni kimi, "Cəfər Cabbarlı iki epoxanın məhsulu, oğlu, sənətkarı idi" (Y. Qarayev) və bu cəhət onun yaradıcılığının mürəkkəb, hardasa həm də ziddiyyətli bir yol keçməsinə şərtləndirir, eyni zamanda, ədəbiyyatşünaslığın onun haqqındakı mövqeyinə münasibətdə müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsində mübahisəli, fərqli baxışların meydana çıxmasına təkan verir. Ədəbiyyatşünaslıq Cabbarlı irsinə yenidən qayıdış zərurətini hələ milli müstəqilliyimizin ərfə dövründə etiraf etməyə özündə güc tapmışdır. Y.Qarayev 1989-cu ildə "Klassik sosialist realizmi – Cəfər Cabbarlı" məqaləsində yazırdı: "Hər halda bu yaradıcılığın yenidən elmi dərkinə aşkar ehtiyac yaranmışdır".

Bu tendensiya müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında əsaslı şəkildə qüvvətlənmiş, aparılan tədqiqatların qüvvətli tərəfləri ilə bərabər, zəif, qeyri-obyektiv və ən əsası isə sovet rejiminin ideoloji siyasətinə söykənən cəhətləri müəyyənləşdirilməsinə cəhd edil-

miş, böyük sənətkarın irsinə elmi-nəzəri və metodoloji baxış zərurəti hərtərəfli əsaslandırılmışdır.

A.Rüstəmli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 2 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı əsasında çap olunan Cabbarlının dörd cildliyinin birinci cildində özünə yer alan "Ön söz"ündə yazır: "Bununla belə, böyük sənətkarın ədəbi-bədii yaradıcılığı, elmi bioqrafiyası dövrün və zamanın ziddiyyətləri fonunda tam, sistemli, əhatəli, konyukturadan kənar araşdırılmamış, kifayət qədər obyektiv tədqiq edilməmişdir... Cəfər Cabbarlının geniş yaradıcılıq panoramını sosializm ideologiyasının dar və tutqun pəncərəsindən müşahidə və dərk etmək müşkül və mümkünsüzdür. XX yüzilliyin sonuncu onilliyində Azərbaycan xalqı siyasi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu böyük milli sənətkarın epoxasını, həyat və yaradıcılığını istiqlal işığında araşdırmaq, ədəbi tənqidin Cabbarlı irsinə dəyərləndirmə meyarlarını obyektiv elmi prinsiplər müstəvisində nəzərdən keçirmək zərurəti yaranmışdır". Bu il C.Cabbarlının anadan olmasının 120 ili tamam olur. "Cəfər Cabbarlının 120 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı"nda C.Cabbarlı "Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair, yazıçı və dramaturq" kimi dəyərləndirilir, onun yaradıcılığının ideya-estetik əsasları və müasirliyi haqqında qiymətli mülahizələr yer alır.

Ölkə prezidentinin "Sərəncam"ı Cabbarlı irsinin tədqiqi və təbliği nöqtəyi-nəzərindən ədəbi-elmi, mədəni və pedaqoji ictimaiyyətin üzərinə mühüm vəzifələr qoyur. Bu yazı həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı görməli olduğumuz işləri bu və ya digər dərəcədə gerçəkləşdirmək istəyinə hesablanmışdır.

* * *

C.Cabbarlı qısa bir ömür yaşamış, keşməkeşli həyat yolu keçmişdir. Taleyin onun qismətinə cəmi otuz beş illik bir ömür yazması – 1934-cü ildə vəfat etməsi onu qarşıdan gələn repressiya burulğanından xilas etdi və yaradıcılığının qadağan edilməsinin, xalqdan gizlədilməsinin qarşısını aldı. "Sağlığında bədii nüfuzu xalq arasında qeyri-adi, rəsmi, siyasi, ədəbi dairələrdə isə qeyri-sabit olan" (Y.Qarayev) sənətkarın yaradıcılığına müsbət tendensiya ilə yanaşmağa şərait yaratdı. Heç şübhəsiz ki, bu müsbət tendensiya Cabbarlı irsinə "deşifrə"dən (M.Ə.Rəsulzadə) xilas etmədi. Onun yaradıcılığının daha çox sosializm ideaları nöqtəyi-nəzərindən uyğun gələn hissəsi araşdırıldı, qismən uyğun gələn hissələri bu ideallara uyğunlaşdırıldı, heç gəlməyənlərin isə nəşrinə, təbliğinə icazə verilmədi. Ona görə də "bu vaxta qədərki (məqalənin yazıldığı 1989-cu ilə qədərki zaman nəzərdə tutulur – T.S.) yasaqlı və doqmatik ədəbi güzgüdə Cabbarlı irsi heç də bütün zənginliyi ilə" (Y.Qarayev) görünə bilmədi.

C.Cabbarlı zəngin və çox istiqamətli bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Poeziya, nəsr və dramaturgiya onun yaradıcılıq yolunun əsas istiqamətlərini təşkil edir. Bununla bərabər, C.Cabbarlının yaradıcılığının ağırlıq mərkəzini dramaturgiya-

sının təşkil etməsi, sənət taleyinin ecazkarlığının, qüdrətinin və ən nəhayət, ədəbiyyat tariximizdə tutduğu yerin dəyəri daha çox bu sahədə yaratdığı əsərlərin bədii səviyyəsi ilə ölçülür. Dramaturgiyada C.Cabbarlı tam orijinal sənətkardır, yeni bir ədəbi istiqamətin nümayəndəsidir.

Böyük sənətkarın dramaturgiyasına elmi-nəzəri və metodoloji nüfuz cəhdindən qabaq C.Cabbarlının ədəbiyyat tariximizdəki yeri ilə bağlı bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək ehtiyacı yaranır. Müstəqillik illərinə qədər C.Cabbarlının öyrənilməsi və təbliği onu "Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi" və həmçinin "Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosialist realizminin banisi" (Y.Qarayev) kimi tanımaq və tanıtdırmaq tendensiyasına söykənmişdir. Bunun real və praktik nəticəsi isə o olmuşdur ki, C.Cabbarlı ədəbiyyat tarixlərində və ali məktəb dərslərində Azərbaycan sovet ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edilmişdir. Bu, əlbəttə, A.Rüstəmlinin dəqiq ifadə etdiyi kimi, "Cəfər Cabbarlının geniş yaradıcılıq panoramını sosializm ideologiyasının dar və tutqun pəncərəsindən müşahidə və dərk etmək", həmçininin təbliğə gətirib çıxarmışdı. Halbuki, onun bədii irsinə hansı istiqamətdən baxılırsa baxılsın, C.Cabbarlı XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən romantizminin nümayəndəsidir. Cabbarlı irsinin ən obyektiv mənzərəsini böyük sənətkarın yaradıcılığını H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhət kimi görkəmli romantiklərlə bir sırada öyrənməklə yaratmaq olar. Qeyd edək ki, ədəbiyyatşünaslığımızda bu istiqamətdə müəyyən təşəbbüslər olmuşdur. V.Osmanlının "Azərbaycan romantikləri" kitabında (1985) C.Cabbarlının yaradıcılığının H.Cavid, A.Şaiq romantizminin davamı kimi öyrənilməsi məsələyə obyektiv yanaşma təşəbbüsü kimi dəyərləndirilməlidir. Lakin təəssüf ki, bu istiqamət sonrakı illərdə lazımi qədər inkişaf etdirilməmişdir.

Xüsusən Cabbarlı dramaturgiyasına "sosialist realizmi" prizmasından baxış onun romantizmin nümunəsi kimi yaranan və qəbul edilən əsərlərini belə "sosialist realizminin estetik dəyərləri ilə qiymətləndirmək" təşəbbüsünə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də, C.Cabbarlı irsinin sovet dövrü ədəbiyyatında yox, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsində öyrənilməsi metodoloji baxımdan ən düzgün yoldur. Bu yol Cabbarlı irsinin əsas hissəsini "sosialist realizmi"yə gədən yolun başlanğıcı kimi təqdim edən elmi baxışdan qurtarar və bu irsə onun həqiqi mahiyyətini, yazıldığı metodun estetik prinsiplərini əsas götürərək dəyərləndirmək imkanı verir.

II məqalə

CABBARLI DRAMATURGIYASINDA CƏMİYYƏT VƏ ŞƏRİƏT MƏSƏLƏSİ: "VƏFALI SƏRİYYƏ"

Sovet ədəbiyyatşünaslığında Cabbarlı dramaturgiyasının I dövrü öyrənilərkən, müşahidə edirik ki, sənətkarın ilk dramı olan "Vəfalı Səriyyə" əsəri çox vaxt araşdırmalardan kənar qalır. Məsələn, belə bir halı M.Əlioğlunun, Y.Qarayevin, V.Osmanlının tədqiqatlarında müşa-

hidə etmək mümkündür. C.Cabbarlının keçdiyi dramaturji yolun başlanğıcında dayanan bu əsərin çox vaxt tədqiqatlardan kənar qalmasının əsas səbəbi nədir? Bəlkə, ilk dramaturji təcrübə kimi əsər tədqiqatçıları təmin etməmişdir? Bu, hətta bu cür olmuş olsa belə, tədqiqatçıların Cabbarlının romantik dramaturgiyası haqqında söhbətə "Solğun çiçəklər"dən başlamasına elmi əsas vermir. Digər tərəfdən, əsər üzərində diqqətli müşahidələr "Vəfalı Səriyyə"yə ögey münasibətini metodoloji xarakter daşdığını söyləməyə əsas verir.

Əslində "Vəfalı Səriyyə" müəllifin yaradıcılıq aləminə hansı dünyagörüşü mövqeyindən başlamasını açıq-aydın ortaya qoyan bir əsərdir. Bu mənada Cabbarlı dramaturgiyasına obyektiv elmi baxış üçün bu əsər ciddi material verir. Lakin görünür ki, C.Cabbarlı dünyagörüşünün mahiyyətini açan ilk pyesi məhz bu cəhəti ilə sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımızı təmin etməmişdir.

Cabbarlı ümumən götürəndə və öz yaradıcılıq stixiyası etibarlı ilə romantik sənətkardır. Romantizm üçün də milli həyat problemlərinin birbaşa inikası o qədər də səciyyəvi cəhət sayılmır. Lakin XX əsrin əvvəllərinin romantik sənətkarları içərisində milli həyat problemlərini romantik planda əks etdirmək baxımından C.Cabbarlı birinci yerdə durur və bu cəhət onun romantik üslubunun dominantı kimi götürülə bilər.

Hər hansı bir ideala və yaxud həyat hadisəsinə bədii nüfuzda eşq süjetinin ön mövqədə durmasının estetik prinsiplərdən birinə çevrilməsi olduğunu qeyd etsək, elə bilirəm ki, bu, mübahisə doğurmaz. C.Cabbarlının da pyeslərinin, demək olar ki, hamısını eşq süjeti hərəkətə gətirir, hadisələrin "başlanğıcı, ortası və sonu" eşq qəhrəmanlarının tale yolunu cızır. Lakin bütün, böyük sənətkarlar kimi, C.Cabbarlı da eşq süjetini qarşısına qoyduğu ideali bədii həqiqətə çevirməyin vasitəsinə çevirə bilir. Eşq süjeti və onun bədii həqiqətə çevrilməsi prosesi Cabbarlı pyeslərinin romantik ruhuna əsas olmaqla bərabər, bədii həqiqətin milli və bəşəri məzmununda ifadəsinə imkan verir.

C.Cabbarlı dramaturgiyasında eşqin bədii ifadəsi "məhəbbət trionu"nun əsas iştirakçılara çevrilməsi prosesində gerçəkləşir. "Vəfalı Səriyyə"də Səriyyə-Rüstəm və Qurban, "Solğun çiçəklər"də Sara-Bəhram və Pəri, "Aydın"da Gültəkin-Aydın və Dövlət bəy, "Ədirmə fətih"ndə Zöhrə-Rüfət və Xalid, "Ulduz"da Ulduz-Ramiz və Haris qarşılaşmaları insanın təbii varlığının dərinliklərinə baş vurmaq imkanı ilə bərabər, dramaturqa zamanın hadisələrinin sosial, mədəni-əxlaqi və hətta siyasi mahiyyətinə ciddi nüfuz imkanı verir, onun estetik ifadəsinə şərait yaradır.

"Vəfalı Səriyyə"də cəmiyyət həyatında qadının taleyi problemi qoyulub və ona maarifçi tendensiya ilə bədii həll verilib. Lakin müəllifin əsərə verdiyi maarifçi həll İslam dünyagörüşünə söykənir. Milli həyat problemlərinin bədii inikasında İslam şəriətini əlində alətə çevirənlərə qarşı barışmaz mövqe və şəriət qanunlarının həqiqi mahiyyətinin müdafiəsi önə çəkilir.

(Davamı 5-ci səhifədə)

Cəfər CABBARLI - 120

CƏFƏR CABBARLI DRAMATURGIYASI: MİLLİYYİN HƏQIQƏTLƏRİ, SİNFİLYN İLLÜZYALARI

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

C.Cabbarlı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov, S.M.Qəni-zadə, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında meydana çıxan bir maarifçi tendensiyanı müdafiə mövqeyində durur: Din xadimləri şəriət qanunlarını və Qurani-Kərimini öz şəxsi mənafeləri üçün alətə çevirməməli, insanlara şəriətdə və Qurani-Kərimdə, eləcə də Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarında əks olunan məsələlərin həqiqi mahiyyətini çatdırmalıdır.

“Vəfalı Səriyyə”nin nüsxələri arasındakı fərqləri, onun yazılma tarixi və bir çox digər məsələləri araşdıran A.Rüstəmli Cabbarlının arxivində ona məxsus olan “cib dəftərçəsi”ndəki qeydlərə əsasən məlumat verir ki, sənətkar əsəri yazmağa “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” sözləri ilə başladı. A.Rüstəmli C.Cabbarlının arxivində saxlanan və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamış “Kazım bəy” romanının ayrı-ayrı fəsillərinin başlanğıcında da Qurani-Kərimdən gələn bu ifadənin işləndiyinə diqqət çəkir. Bu qeydlər açıq-aydın göstərir ki, C.Cabbarlı bədii yaradıcılığa başlayarkən İslam dininin mahiyyətinə dərinlən bələd olmuş, ona iman gətirmişdir.

Lakin dövrünün bütün görkəmli ziyalıları kimi o da din xadimlərinin Qurani-Kərimin və şəriətin həqiqi mahiyyətini xalqdan gizlətməyə, onları şəxsi mənafe mövqeyindən təfsirə meyilləndiklərini görmüş və buna qarşı çıxmışdır.

“Vəfalı Səriyyə”də Axundla Molla Möhsün arasında davam edən dialoq şəriətin və Qurani-Kərimin həqiqi mahiyyətinin xalqa çatdırılmasının zəruriliyi problemini qaldırır. Dialoqdan aydın olur ki, Axund Qurani-Kərimin türkcəyə tərcüməsinin qəti əleyhinədir. Axund deyir: “Hər o şəxsi ki, Qurani türkcə tərcümə edər, o ağaların buyurduğuna görə, o şəxs, yəni mütərcim, ömrünün əvvəlindən ta qiyamətədək lənətə giriftar olar”.

Axundun Qurani-Kərimin tərcüməsinə qarşı çıxışı bütövlükdə milləti cəhəllət içində saxlamaq istəyinə hesablanır. “Canım, qız bir yasin surəsinə bildi, bəsdir, kifayətdir və oğlana da lazım olan məsələləri gəlib mənim kimi axundlardan xəbər alar, vəssalam” sözləri ilə C.Cabbarlı müsəlman mühitinin cəhəllətə düşər olmasının əsas səbəblərindən və səbəbkarlarından birinin üzərində dayanır. Səriyyə və Rüstəmlərin öz səadətində azad sevginin və deməli, həm də azad düşüncənin yer ala bilməməsində, yaxud bu istiqamətdə ciddi çətinliklərin meydana çıxmasında din xadimlərinin mövqeyi əsaslı tənqid hədəfi olur. Müəllif din xadimlərinin İslama münasibətdə şəxsi mənafeyi önə çəkməsinin, bu mənafe naminə şəriət ehkamlarını hər cür təhrifə hazır olmalarının insanları hansı faciələrlə üz-üzə qoymasının praktik nəticələrini dramaturji konfliktin mərkəzinə çəkir. Lakin pyesdə dramaturji konfliktə maarifçi bədii həll verilir və bu bədii cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılır. Pyesdə hələ hadisələrin düylənmə məqamında Axund cəmiyyətdə gedən dəyişmələrdən, insanların ayılmasından, mütərəqqi proseslərin başlanmasından narahatlığını ifadə edir. Bu proseslər müsəlman qızların “uşqola ya getməsi”ndən tutmuş Qurani-Kərimin tərcüməsi təşəbbüslərinə qədər maraqlı detallarla əks olunur. “Uşqola uşağı”nın Qurani-Kərimin tərcüməsini Axunda göstərərək fikrini soruşması cəmiyyətdə ictimai düşüncənin inkişafını simvollaşdırır və müəllif bu inkişafın cəmiyyət həyatına müsbət təsirinin praktik nəticələrinə diqqət çəkir. Həmzənin özü ilə iki oğlundan biri Qurban din xadimlərinin təsiri altından çıxma bil-məyən cəhəllət qurbanlarını simvollaşdırırsa, ikinci oğul Məhərrəm müəllif ideyasının rüporu kimi çıxış etməklə, eyni zamanda cəmiyyətdə milli özünüdərk proseslərinin yer almağa başlamasının göstəricisidir. Onun Qurani-Kərimin və şəriətin əsl mahiyyətindən çıxış edərək atasını cəhəllət caynağından qurtarmağa cəhd etməsi, Axundu şəriəti təhrif etməkdə suçlaması milli oyanış prosesinin başlamasının bədii əksidir. Bu mənada pyesin sonundakı “xoşəxt final” təkcə maarifçi realizm üçün səciyyəvi olan sonluğun göstəricisi olmaqla qalmır, həm də cəmiyyətdə gedən irəliyə doğru hərəketin bədii təsviri ilə məntiqi cəhətdən əsaslandırılır.

Sovet ədəbiyyatşünaslığında Cabbarlının romantik əsərlərinə münasibət kontekstində aparılan araşdırmalarda “Vəfalı Səriyyə”yə əksər hallarda yer ayrılmasının səbəblərindən biri onun maarifçi realist metodla yazılması da ola bilər. Lakin nəzərə alsaq ki, maarifçi dünyagörüşü təkcə maarifçi realizmin inikas prinsiplərinin əsasında deyil, romantizmin də ideya əsaslarının ifadəsində mühüm rola malikdir, onda Cabbarlının romantik əsərlərində müəllif və qəhrəman dünyagörüşlərinin obyektiv mənzərəsinə təsəvvür etmək üçün “Vəfalı Səriyyə” kifayət qədər material verə bilər.

Lakin orası da bəllidir ki, sovet ədəbiyyatşünaslığının son onilliklərində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin estetik düşüncəsində “Quranla silahlanma” (Y.Qarayev) nəzəri cəhətdən etiraf olunsa da, praktik ədəbi təcrübəyə elmi yanaşmalarda mövzunun bədii həllində islami məzmun və yaxud İslam dünyagörüşündən çıxış həmişə bu və ya digər dərəcədə ört-basdır edilmişdir.

Cabbarlının müsbət tendensiya ilə yaratdığı qəhrəmanları çox böyük ürəklə və inamla qarşısındakını zülmədən, əyri yoldan əl çəkib insanlıq yoluna dəvət edəndə fikrinin, məntiqinin doğruluğu üçün şəriətin buyurduğu yolu həqiqət yolu kimi təqdim edir. “Vəfalı Səriyyə”də bir kəllə qəndə tamah salıb şəriət qaydalarını təhrif edərək, iki cavanın bədbəxtliyinə yol açan Axunda Rüstəm deyir: “Ala, bu da bizim şəriətmədarımız. Şəriətimizdə necə gözəl yollar, maraqlı təriqətlər var... Baxın, indi necə şəriətə xilaf gedən vicdansızlar özlərini şəriətmədar adlandırırlar... Axund həzrətləri, hərəgah siz o kəllədən ötrü bir biddətə iqdam edirsinizsə, o kəllənin qiymətini mən sizə verərəm. Ancaq şəriət qanununa mütəbiq iş görüb özünü gü-

nahkar və həmin məsum, bigünah qızcağı da bədbəxt etməyin”.

Məsələ burasındadır ki, təkcə “Vəfalı Səriyyə”də yox, yaradıcılığının sovet rejiminə qədərki mərhələsində C.Cabbarlı pyeslərinin hər birində İslam dünyagörüşündən çıxışı və insan həyatında şəriət qanunlarına istinad cəmiyyətin irəliyə doğru hərəketini şərtləndirən digər amillərlə paralel şəkildə verir.

III məqalə

CABBARLI DRAMATURGIYASINDA CƏMIYYƏT VƏ HAKİMIYYƏT MƏSƏLƏSİ: “NƏSRƏDDİN ŞAH”

C.Cabbarlının milli taleyə həssas münasibətinin geniş planda bədii təhlil obyektinə çevrilməsi “Nəsrəddin şah” pyesi ilə başlayır. Tədqiqatlarda “Cabbarlının ilk tarixi pyesi” kimi qəbul edilən bu əsərin mövzusu İran həyatından alınmışdır. 1848-1896-cı illər arasında İran şahı olan Nəsrəddin şah Qacarın hakimiyyət illərindən bəhs edən bu əsərdə mövzu, təbii ki və ilk növbədə, sənətkarın cənubda yaşayan soydaşlarımızın həyatı kontekstində maraqlandırmışdır. Müşahidələr göstərir ki, yaradıcılıq təcrübəsi artdıqca, C.Cabbarlı tarixi hadisələri bədii təhlil predmetinə çevirməyə güclü maraq yaranmışdır. “Nəsrəddin şah”, “Ulduz”, “Ədirmə fəthi”, “Od gəlini” əsərlərinin mövzularının yaxın və uzaq keçmişin hadisələrindən götürülməsi bunu aydın sübut edir. Cabbarlı irsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda sənətkarın tarixi mövzuya marağının sələflərinin ədəbi ənənələri ilə bağlılığına da işarə edilmişdir. M.Arif Cabbarlının İran mövzusunda müraciətinin Ə.Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, N.Nərimanovun “Nadir şah” əsərlərinin səhnə taleyinin uğurları ilə bağlılığını önə çəkir. Fikrimizcə, bu fikir müəyyən həqiqəti ifadə edir. Alim Cabbarlının ədəbi ənənəni təkrar etmədiyinə, əsərin novator keyfiyyətlərlə meydana çıxmasına da diqqət çəkmiş, haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “Cabbarlı bu dramda padşah öldürmək məsələsinə hakimiyyət üstündə gedən “intriqalarla” yox, demokratik qüvvələrin istibdada qarşı mübarizə hərəketi ilə bağlamışdır”.

Lakin M.Arif tarixi mövzunun işlənməsində sənətkarın “tarixi hadisələrdən sərbəst istifadə yolu ilə” getdiyini iddia etmiş, “tarixi şəxsiyyətlərdən Mirzə Tağı xan ilə Mirzə Ağa xan Nurunu”n tərcüqipərvər adamlar kimi göstərilməsinin tarixi həqiqətə uyğun olmadığını göstərmişdir. Alimin fikrincə, “tarixi simalardan olan Mirzə Rza və Mirzə Mülküm xan da əsərdə tarixi dürüstlüklə təsvir edilməmişdir”. Fikrimizcə, alimin Cabbarlı qəhrəmanlarına bu münasibəti sovet metodologiyasının tələbləri ilə bağlıdır. Haqqında söhbət gedən tarixi şəxsiyyətlərin hamısı yuxarı təbəqənin nümayəndələridir və “xan” titulu daşıyırlar. Sovet metodologiyasına görə, bu təbəqəyə mənsublar ictimai tərəqqi prosesinin daşıyıcıları ola bilməz və buna görə də müsbət planda təsvir edilə bilməzlər.

Fikrimizcə, əsər haqqındakı tənqidi mülahizələrində M.Arifin C.Cabbarlının

əsəri yazdığı illərdə “mürəkkəb ictimai hadisələri düzgün izah etmək iqtidarında olmaması”, “Cabbarlının bu əsərdəki müsbət qəhrəmanlarının görüşlərinin məhdudluğu”, “hürriyyət və ədalət haqqındakı təsəvvürlərinin ümumi və mücərrəddiy”i, “siyasi proqramları, islahatçılıq planları”nın aydın olmamasına dair mülahizələri də əsərə sovet metodologiyasının tələbləri ilə yanaşmaq cəhdindən, müəllifin əsərə inqilabi-demokratik mövqedən həll verməli olduğunu tələb etmək məcburiyyətindən irəli gəlir.

Bununla belə, “Nəsrəddin şah” haqqında ümumiləşdirici mülahizələrində sinfilik amilini önə çəkmək meylə olsa da, M.Arif ümumən doğru qənaətə gələ bilmiş və əsərin əsas uğurunu ümumən düzgün müəyyənləşdirmişdir: “Cabbarlı ardıcıl bir surətdə öz dramına ictimai bir istiqamət verməyə çalışaraq, onu məişət dramı çərçivəsindən kənara çıxarmış, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin şəxsi mənafeləri ilə məhdudlaşdırmamış, əksinə, ictimai-siyasi hadisələrlə zənginləşdirmiş və nəticədə zəhmətkeş kütlələrin azadlığı uğrunda mübarizəni əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur”.

C.Cabbarlı bu pyesdə xalq və hökmdar, millətin taleyi və hakimiyyət məsələsini qoymuş, problemə öz dünyagörüşü mövqeyindən həll vermək üçün tarixi mövzunu münasib hesab etmişdir. Lakin biz bu fikirdəyik ki, müəllif tarixi həqiqətləri bədii həqiqətə çevirərkən, tarixin xronikasını vermək yolu ilə getməmişdirsə də, “hadisələrdən sərbəst istifadə yolu”nu da seçməmişdir.

Pyesdə hadisələrin cərəyanı tarixi reallığa uyğun şəkildə verilmişdir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, 48 illik hakimiyyətinin ilk dövrlərində o, islahatlar aparmış və təcrübəsiz olduğu zamanlarda onu Mirzə Tağı Xan və Əmir Kabir kimi mütərəqqi dünyagörüşlü vəzirlər millət naminə işlər görməyə istiqamətləndirmişlər. Məhz bu vəzirlərin uzaqgörən dövlətçilik siyasəti nəticəsində Nəsrəddin şah öz hakimiyyətini gücləndirmiş, bəzi uğurlu müharibələrə imza ataraq dövlətinin sərhəddini genişləndirmişdir. Bundan sonra onda güclü təkcəbbür əmələ gəlmiş, özünü tarixdə iz qoyan böyük hökmdarlarla bir sırada görmüş, ona düzgün yol göstərən vəzirlərinə ölüm fərmanı imzaladıqdan sonra, hakimiyyəti ədalətsiz vəzirlərin ixtiyarına buraxaraq, eys-ışrətlə məşğul olmuşdur. Bütün bunlar Nəsrəddin şah haqqında açıq ensiklopediya məlumatlarında belə özünə yer alır.

C.Cabbarlı bu tarixi hadisələri əsərə gətirərkən onların ruhunu təhrif etməmişdir. Lakin sənətkar tarixi hadisələri sadəcə təsvir etməmiş, onu izah etməyə çalışmış, hökmdar və xalq, hakimiyyət və millətin taleyi problemi ilə bağlı öz mövqeyini ortaya qoymuşdur.

Əslində Cabbarlı pyesin birbaşa təsvir obyektini kimi Nəsrəddin şahın hakimiyyətinin, şerti mənada ifadə etsək, ikinci dövrünü götürmüşdür. O zaman ki, artıq Nəsrəddin şah mütərəqqi fikrili vəzirləri öz ətrafından uzaqlaşdırmış, müstəbid hökmdar yolunu tutaraq, xalqın taleyini zülmkar xanların öhdəsinə buraxmışdır.

(Davamı 7-ci səhifədə)

Cəfər CABBARLI - 120

CƏFƏR CABBARLI DRAMATURGIYASI: MİLLİLİYİN HƏQİQƏTLƏRİ, SİNFİLİYİN İLLÜZİYALARI

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

C.Cabbarlı bu dövrdə xalqın həyatının ən acınacaqlı mənzərələrini səhnəyə gətirməklə, mütləqiyyət üsuli-idarəsinin vaxtını keçirdiyini, milli taleyə dəhşətli zərbələr endirdiyini sübut etməyə çalışır. C.Cabbarlı şah özbaşınalığından imtina edilməsinin vaxtının çatdığını, konstitusiyalı hakimiyyət üsuluna keçidi yeganə düzgün çıxış yolu sayır.

Müəllif son dərəcə maraqlı ədəbi bir priyomla həm keçmişdə, həm də hazırda cərəyan edən hadisələrin canlı şahidi olan Mir Sadiqin keçmişdə baş verənləri Fərhadə nəql etməsi fonunda Nəsrəddin şahın hakimiyyətinin ilk dövrünün səhnə təcəssümünü verir. Bir-birinin ardınca şahın vəzirləri olmuş Mirzə Təqi xan və Mirzə Ağaxan Nurinin hakimiyyətin idarə edilməsi ilə bağlı mövqelərinin müfəssəl bədii təfsirini verməklə sənətkar hakimiyyətin idarə edilməsi ilə bağlı öz mövqeyini ortaya qoyur. Mirzə Təqi xan və Mirzə Ağaxan Nuri təkidlə hökmdara izah edirlər ki, xanlıq idarə sistemi qaldıqca, zülm ortadan götürülməz. Onlar məşrutəli hakimiyyətə keçidin zərurətini əsaslandırır. Hakimiyyətin idarə edilməsində xalqın nümayəndələrinin iştirak zərurətindən çıxış edirlər. C.Cabbarlı hadisələrin təsvirində realizm yolunu tutaraq bunun mümkün olmamasının həm subyektiv, həm də obyektiv səbəbləri üzərində dayanır. Şahın öz hakimiyyətini heç cür xalqla bölüşmək istəməməsi və mövcud idarəçilik sistemində xanların hüduzsuz ixtiyar sahibləri olması, ruhani təbəqəsinin bütövlükdə onlara dəstək verməsi konstitusiyalı hakimiyyətə keçidin imkansızlığını ortaya qoyur. Lakin süjetin sonrakı inkişafı nəhayətsiz zülmərin bir gün millətə ayağa qaldıracağı, zülmkar şahı hakimiyyətdən uzaqlaşdıracağı məntiqini ortaya qoyur. Cəmaləddin Əfqaninin başçılığı ilə fədailərin Nəsrəddin şahı öldürmək qərarına gəlməsi və qərarı yerinə yetirməsi bu məntiqə tabe tutulur və eyni zamanda, tarixi reallığı düzgün əks etdirir.

Cabbarlının demək olar ki, sovet dövrünə qədərki əsərlərində düz yolun meyarı kimi şəriət qaydalarına insanların nə qədər düzgün əməl edib etməməsi əsas şərtlərdən biri kimi meydana çıxır. "Nəsrəddin şah"da Fərhad qan tökməyə həris Cavad xanı şəriət qoyduğunu yoldan uzaqlaşmaqda ittiham edir: "Bax, şəriətə, bax səhəyi-insaniyyətə, bəşəriyyətə, yüz illər bundan qabaq insaniyyətdən, bəşəriyyətdən, şəriətdən bixəbər olan Zöhəkə da bu zülmü görməzsən ki, sən eləyirsən".

"Vəfəli Səriyyə" pyesi ilə bağlı M.Arifin çıxardığı nəticələrdən biri belədir ki, "...ruhanilər və "divan-dərə" adamları cəhaləti daha da qüvvətləndirir və inkişaf etdirirdilər". Pyesdəki Axund obrazı həqiqətən bu xarakterdə olan obrazdır. Bu məqamda tənqidçi ilə razılaşmaq lazım gəlir. Lakin "Vəfəli Səriyyə"dəki Axund obrazı C.Cabbarlını heç də M.Arifin ifadə etdiyi aşağıdakı qənaətə aparmır: "Cəhalət güclü bir düşməndir: din də, divan da ona kömək edir". Cabbarlının estetik düşüncəsində dinlə din adında alver edən ruhani təbəqəyə fərqli mü-

nasibət var. Bu fərqli münasibət, ilk növbədə, onun əsərlərində yaradılan ruhani obrazlarının tipologiyasında özünü göstərir. "Nəsrəddin şah"dakı Molla Şübhənlə "Ədirnə fəthi"ndəki Molla Şübhənlə obrazları bütövlükdə əks qütbləri təmsil edirlər. Birinci pyesdəki Molla Şübhənlə həyatını təhlükə altında qoyub Fərhadı ölümün amansız pəncəsindən xilas edirsə, ikinci Molla Şübhənlə vətən torpağının taleyinə münasibətdə satqıncılıq, təslimçilik yolu tutur. "Ədirnə fəthi"ndə yer alan Molla Hacıbaba, Şeyxül-İslam obrazlarının da estetik yükü aşkar göstərir ki, C.Cabbarlının düşüncəsində ruhani təbəqəyə total mənfi münasibət yoxdur. Elə ona görə də "Ədirnə fəthi"ndəki Molla Hacıbaba və Şeyxül-İslam vəzifəsini daşıyan obraz millətin taleyüklü zamanında millətin yanında olmağı, vətən torpağı uğrunda mübarizədə sona qədər vuruşmağı şəərəfsiz yaşamaqdan üstün tuturlar. Onlar vətən torpağını işğalçılara təslim etmək istəyən Kamil paşa, Nazim paşa kimi yüksək rütbə daşıyan hökumət adamlarını yerində oturtmağı bacarırlar. Şeyxül-İslam üzünü Nazim paşaya tutaraq deyir: "Bu Türkiyənin müqəddəratını əllərinə alan paşalar, millət qəzəbindən qorxunuz! Mən sizi xain bilərəmsə, fəqət bu hərəkətləri xəyanətlərdən daha bədtər ədd edirəm. Əcəba, bu xəyanət bəlkə cinayət deyilmi ki, Yunan hökuməti öz səfirini paytaxtımızdan çəkərkən, siz Frakiyadan olan iki yüz müntəzəm ordunu evlərinə tərxis etdiniz. Əcəba bu xəyanət deyilmi ki, yeddi ay aslan kimi Ədirnəni müdafiə edən əsgərlərimizə bu qədər vaxtadək imdad yetişdirmədiniz. Siz xain deyilsiniz də, qorxaqsınız. Qorxaqlar məmləkət, millət idarə edə bilməzlər".

C.Cabbarlıda, əlbəttə, "dini təəssübkeşlik" hissi var idi. Lakin bu dini idealizə deyildi. Cabbarlının əsərlərində dinə münasibət onun intellektual düşüncəsindən, əqli mühakiməsindən keçərək, zamanın tələblərindən qidalanaraq yer alırdı. Ə.Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" əsərində yazırdı: "Din qul ilə Allahın arasını düzənləyən bir prinsiplər sistemindən ibarətdir. O halda dinin konusunu yalnız inanışlarla ibadətlərə aid xüsusi təşkil edir. Bunun dışında hər nə varsa, dinə təsadüfi olaraq girmişdir". Burada qoyulan məsələnin mahiyyəti nədən ibarətdir? Ə.Ağaoğlu əsərində, dinin dövrlərdən ayrılması, cəmiyyət həyatını idrəedicilik funksiyasının onun üzərindən götürülməsi, dünyəvi dövlət formalaşdırmaq zərurətini qoyurdu. Bu elə bir məsələ idi ki, XX əsr ziyalıları dərinə düşündürür, bəzi mühafizəkar mövqeli ziyalıları çıxmaq şərtilə, onların hamısı bu nöqtədə birləşdirildilər. Bu məsələ Nərimanovun "Bahadır və Sona", "Nadir şah" əsərlərində üzərində sənətkarın dönə-dönə dayandığı məsələ idi. C.Cabbarlı da eyni mövqedən çıxış edirdi. O, dinin dövrlərdən ayrılması məsələsini qoyurdu. C.Cabbarlı real tarixi şəraitdən, gerçəkliyin öz məntiqindən çıxış edirdi. "Nadir şah" pyesində olduğu kimi, C.Cabbarlıda da vəzir Mirzə Təqi xanın təsiri ilə hakimiyyətdə islahat aparmaq fikrinə düşən Nəsrəddin şah var qüvvəsi ilə mane, Mirzə Təqi xanın tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılmasına səbəb olan sosial təbəqələrin önündə ruhani-

lər gedir. C.Cabbarlı hakimiyyətdə islahatla ruhaniliyi əks qütblər kimi təqdim edir. Mirzə Təqi xana qarşı xəyanətin iştirakçısı olub, sonradan vicdan əzabından qurtula bilməyən Mirzə Sadiq Nəsrəddin şahın islahat təşəbbüsünün nəticələrini Fərhadə belə çatdırır: "Əvvəllər şah özü məmləkəti nizama salmaq istəyirdi. Amma onu əhatə edən hiyləgər ümərəyi-dövlət, vəzirlər və ruhanilər onu bu işdən mən etdilər. Bəli, İranda yaxşı vəzirlər, yaxşı hakimlər var idi ki, millət üçün ürəkləri yanırdı. Mirzə Təqi xan, Mirzə Ağay Nuri və qeyrə, amma onlar çox yaşaya bilməyib, dövlətin xainanə hiylə və fəsadlarına fəda olub, getdilər". Mirzə Sadiq Mirzə Təqi xanın "İrانی yenidən islahat çalışmaq" təşəbbüsünə mane olan qüvvələri aşağıdakı kimi təsvir

edir: "Üç illik əyyami-sədarətində bu fikirlərinə qismən müvəffəq olsa da, lakin hiyləgər vəzirlər, İranın əksəriyyətini təşkil edən yalançı ruhanilər və xanlar onun fikrinə bir fulad-sədd kimi müqabilə etdilər".

Əslində Ə.Ağaoğlunun da, Nərimanovun da, Cabbarlının da İslama münasibətdə müdafiə etdikləri ideyanın kökləri xeyli dərinlərə işləyir, XIX əsrə qədər gedib çıxır. "İttihadi-islam"ın "birinci müəssisi" Seyid (yaxud Şeyx) Məhəmməd Cəmaləddin əl-Əfqani (Əsadabadi) (1839-1897) sayılır" (Q.Mustafayev. XX əsrin əvvəllərində islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı. Maarif, 1993). "İttihadi-islam" nə deməkdir? Elmi ədəbiyyatda oxuyuruq: "Panislamizm və "ittihadi-islam" ümumdünya müsəlmanlarının birliyi mənasını ifadə edir" (Q.Mustafayev). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, panislamizmin banisi Cəmaləddin Əfqani olmuşdur.

İslama ateist mövqedən yanaşan və onu tənqidi əsas məqsəd seçən elmi ədəbiyyatlarda belə, panislamizmin mütərəqqi mahiyyət daşıması bir çox hallarda etiraf olunmuşdur: "Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin və onun məsləkdaşlarının, xüsusilə onun müsəlman burjuva ziyalılarının şəxsində olan ardıcılığının, islamın müasirləşdirilməsi tərəfdarı olan müsəlman ruhanilərinin təbliğ etdikləri "ittihadi-islam" daha geniş mənə kəsb etmiş və antiimperialist, ümumdemokratik məzmun da kəsb etmişdir. Bunların təlim etdikləri "ittiha-

di-islam" islam dininin burjuva reformasiyasını və modernizasiyasını feodal orta əsr geriliyinə, cəhalətə və mövhumatına qarşı mübarizəni, elm və maarif, sənaye və tərəqqi, demokratiya və azadlığın burjuva prinsiplərini özündə birləşdirirdi" (Q.Mustafayev).

"Nəsrəddin şah" əsərində hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan əvvəlki hadisələr haqqında Fərhadə məlumat verən Mirzə Sadiq Mirzə Təqi xanın öldürülməsindən sonra İranda baş verənləri aşağıdakı kimi nəql edir: "Məmləkət intiraza üz tutmuş idi. Şah isə işrətdə idi, yavaş-yavaş İran cavanları elm təhsilə başladılar və xariciyyənin nizamını görüb, İrana qayıdınca məşrutə havasına düşdülər. Şah mültəfit olmadı. Axirül-əmr bu cavanlar çoxalıb, şahın yanına Cəmaləddin Əfqani adında bir şəxs göndərdilər".

C.Cabbarlının əsərində Cəmaləddin Əfqani şah qarşısında ölkədə islahat aparmaq, "millətə azadlıq və səadət bəxş edən hökmdar" olmaq yolunu tutmaq, mütləqiyyət üsuli-idarəsindən məşrutəli hakimiyyətə keçid təklif edir. Bütün bu məsələləri şah qarşısında zamanın qaçılmaz tələbləri kimi qaldırır. "Çağırın millət nümayəndələrini", "azad edin milləti" çağırışları ilə şahı üz tutan Cəmaləddin Əfqani hökmdara tələp etmək istəyir ki, "bütün islam məmləkətləri belə edərsə, İslam dirilər". Elmi ədəbiyyatdan öyrənirik ki, Misirdə, Türkiyədə, Hindistanda, İranda, Rusiya müsəlmanları arasında Cəmaləddin Əfqani ideyalarının çoxsaylı davamçıları olmuşdur. O cümlədən "...İsmayıl bəy Qaspirinski" (Volqaboyu və Krım tatarlarından), Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Axund Yusif Talıbzadə və bir çox başqaları Şeyx Məhəmməd Cəmaləddin əl-Əfqani panislamizminin davamçıları və təbliğatçıları olmuşlar" (Q.Mustafayev). C.Cabbarlının "Nəsrəddin şah", "Ulduz" və "Ədirnə fəthi" əsərlərinin mətnlərinə müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi ilə ötürülməz belə, onu göstərir ki, C.Cabbarlı da Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və başqaları kimi "panislamizmin davamçıları və təbliğatçıları" sırasında olmuşdur.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı bu əsərləri "məfkurəvi cəhətdən zərərli", "bədii cəhətdən də şox zəif", "və ümumiyyətlə, C.Cabbarlı yaradıcılığı üçün səciyyəvi" olmayan (M.Arif) əsərlər kimi tənqid hədəfinə çevirir və göstərir ki, onları, həmçinin "Bakı müharibəsi" faciəsini yazarkən C.Cabbarlı "mürtəce məfkurələrin təsiri altına düşmüş"dür. Sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı C.Cabbarlını "dini təəssüb və fanatizm təbliği" nə, "türk millətçi gənclərini" idealizəsinə, qəhrəmanlarının "milli-dini müharibələrdə fanatıkcasına döyüşdüyü" nə görə tənqid edir, həmin əsərləri geniş təhlildən yayınırdı. Tənqid və ədəbiyyatşünaslığın Cabbarlını tənqidinin mayasında böyük sənətkarın o zamankı anlamda panislamizm və pantürkizm, indiki anlamda isə islam xalqlarının mədəni birliyi və türkçülük mövqeyində dayanması dururdu. O zaman "Azərbaycan zəhmətkeşlərinin şüurunun millətçilik və pantürkizm zəhəri ilə zəhərlənməyə çalışmaq" kimi dəyərləndirilən sənətkar mövqeyi bu gün bütün tərəfləri ilə müasir səslənir